

ЕЛІТНІ ВЕРШНИКИ АССИРІЇ ТА ПОЧАТКИ РАБОТОРГІВЛІ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

ВІД якого часу слід починати пошук слідів Східної Європи у світовій торгівлі невольниками? За кілька років перед походом перського царя Дарія I на скіфів перси влаштували морський напад на Скіфію, який є першим засвідченим в історії набігом за рабами у Північному Причорномор'ї. Ктесій Кнідський, який зафіксував цю подію через століття, подав такі відомості про неї:

«Дарій наказав каптадокійському сатрапу Аріарамну виступити в Європу проти скіфів і захопити у полон чоловіків і жінок. Аріарамн, переправившись [через Чорне море] на тридцяти п'ятдесятивесельних суднах, набрав полон у скіфів»¹.

Зазвичай цю подію пов'язують з походом Дарія на Скіфію. Проте досі не звернула увагу ясно висловлена мета набігу – захопити у полон чоловіків і жінок. Вона нічим не відрізнялася від мети набігів, що добре знайомі з пізніших джерел. До того ж, катастрофа, що спіткала персів трохи згодом, показувала, що набіг був непростю задачею. Що шукали перси у Скіфії? Претексту для нападу чи чоловіків і жінок? Якщо так, то яких і навіщо? Чи можна цей набіг поставити в контекст цілої історії набігів на територію України? Дана стаття є спробою відповісти на ці питання.

Невольництво та работоргівля у стародавній Передній Азії

Тема невольництва на давньому Близькому Сході доелліністичної доби уже стала предметом спеціальних наукових досліджень. Ними встановлено, що в тих умовах работоргівля, особливо міжнародна, в якій можна було сподіватися знайти східноєвропейський слід, не мала значного поширення.

Передусім економіка цих суспільств, що забезпечувала прожитковий мінімум, створювала незначні можливості для використання підневільної праці. В таких умовах експлуатація невольників з відчуженням їх від засобів виробництва тягла за собою більший економічний тиск на гос-

подарство, що брало на себе його утримання. Тому поширеним явищем було ведення невольниками власного господарства. Будівельні ж проекти суспільного значення, іригаційні та архітектурні, здійснювалися силами податного населення. Потреба в хатніх невольниках та економічний базис для їхнього використання існували переважно в царському домені, храмових господарствах та маєтках аристократії².

Для поповнення класу невольників існували значні внутрішні ресурси, які відкривали кабальна неволя, самопродаж, віддача у рабство дітей їхніми батьками³.

Війни, звичайно, теж приносили масу бранців. Однак у патримоніальних деспотичних державах право вирішувати долю полонених чужинців було прерогативою царів. Багато військовополонених просто страчувалося за царськими наказами. Хетти, а особливо ассирійці зробили масові страти інструментом своєї політики завоювань та контролю своїх володінь. Ті ж військовополонені та цивільні мешканці, яких не вбивали, переважно ставали саме царськими рабами. Ще з найраніших часів залишилися відомості про спеціальні казарми, в яких утримувалися полонені – біт асірі – “дім бранців”⁴. Ось звідки веде своє походження добре відомий у Східній Європі термін *ясир*.

Полонені чужинці або залишалися на місці, або виселялися в інші райони, але в будь-якому випадку їхній статус був схожий на статус спартанських ілотів. Особливо широко депортації стали застосовуватися до підкореного населення ассирійськими царями, починаючи десь із середини VIII ст. до н. е. І данникам, і депортованим дозволялося жити сім'ями, відправляти традиційні релігійні культу, вести власне господарство, але ті й інші експлуатувалися на розсуд держави в особі царських чиновників. Тільки решта бранців розподілялася між приватними особами як воєнна здобич⁵. При цьому, наприклад в Ассирії, продавці навіть мусили гарантувати покупцям, що невольники, виставлені

на продаж, не належали цареві⁶. Приватні раби зазвичай ставали домашніми слугами та наложницями, і в правовому відношенні наближалися до молодших членів родини. Цей статус відбився у терміні, що евфемістично описував поневолення як “усиновлення”.

Таким чином, стародавня Передня Азія не мала розвинутого приватного попиту на рабів, а відтак, рабського ринку і работоргівлі, за рахунок яких підтримувався і задовольнявся цей попит. Це, по суті, зводить нанівець можливість появи невільників із Східної Європи в цьому регіоні. Тільки безпосередня зустріч, власне воєнне зіткнення з народами Східної Європи могло представити таку можливість. Та відстані разом з горами Кавказу ефективно відмежовували Передню Азію від Східної Європи. Проте утворення цивілізації кочових скотарів, яке відбулося саме у степах Східної Європи, зрештою привело до появи цих народів на кордонах східних деспотій.

У пошуках сліду східноєвропейських невільників у Передній Азії

Достеменно невідомо, як і коли почалося проникнення кочовиків через Кавказ. Рух кіммерійців, які першими потрапили у Закавказзя, в цілому відповідає зразкам відомих міграцій євразійських кочовиків. Вони були витіснені зі своєї домівки сильнішим у воєнно-політичному відношенні союзом скіфських племен. Вибір же південного напрямку зумовлювався існуванням там найбагатших держав свого часу, пограбування яких обіцяло багату здобич. Очевидно, цей рух розпочався задовго до того, як під кінець VIII ст. до н. е. його відзначили існуючі джерела. Приклад кіммерійців послужив поштовхом для скіфів, які на початку VII ст. до н. е. проникають у Закавказзя іншим шляхом. Ось ця навала кіммерійців та скіфів на Закавказзя та Передню Азію стала першим актом драматичного воєнного змагання спільнот осілих землеробських та кочових скотарів, що розтягнулося на два з половиною тисячоліття.

Незважаючи на те, що скіфи, зрештою, відкотилися назад у Причорномор'я після 593 р. до н. е., а кіммерійці назавжди зникли з поля зору, скіфо-кіммерійський

“потоп” рішуче позначився на ході світової історії. Він поглинув кілька наймогутніших держав, таких як Урарту – на Закавказзі, Фригію – в Анатолії, Ассирію – в Іраку. Тому закономірно, що враження від першої зустрічі із кочовиками було настільки сильним, що пам'ять про події та учасників, пов'язаних з нею, донесли до сучасності багато міфів та легенд. Навіть тепер мало хто не знає легенду про останнього царя Фригії Мідаса, якого греки уявляли могутнім царем і чаклуном, здатним усе перетворювати на золото. Втім, через поразку від кіммерійців грецькі злослови, зрештою, виставили його скнарою і телепнем, що ховав свої осяччі вуха під фригійським капелюхом – ще одним символом, що залишився у спадок від тих буремних подій. Чимало легенд і правдивих подробиць про пригоди кочовиків в Азії повідомив Геродот⁷. Біблійні ж оповіді та пророцтва створили найяскравіші літературні образи навали “племен півночі” на культурний світ, які потім тисячоліттями правили за взірці для християнського сприйняття кочовиків. Саме тут картини спустошень, залишених кочовиками, було вперше представлено як справжню Божу кару: “Я пошлю і візьму усі племена північні ... і наведу їх на землю оцю, і на жителів її, і на всі навколишні народи; і повністю знищу їх і зроблю їх страхіттям і посміянням і навічним запустінням. І припиню в них голос радості і голос веселощів, голос жениха і голос нареченої, звук жорнова і світло світильника”⁸. Ці слова приписувалися у пророцтві Єремії самому Богові. Тут же зустрічаємо і пряме порівняння скіфської кінноти із сараною, що теж стане літературним топосом⁹. Лиха, принесені кочовиками, спричинилися до створення образу особливої кровожерності скіфів, що відзначала їх навіть на тлі близькосхідних тиранів, які й самі хизувалися своєю лютістю і садизмом¹⁰.

Легенди, однак, надто химерно переплетені з вигадками та літературними вправами, щоби можна було вирізнити в них правдиві подробиці. Більшість же історичних свідчень про ті події загинула через самі війни та час.

Найкращий шанс натрапити на сліди реальних подій надають ассирійські джерела. Ассирія, власне Ново-Ассирійське

царство, була першою в історії “світовою” імперією, найсильнішою державою Передньої Азії IX–VII ст., що завоювала значну частину території тодішнього культурного світу: Месопотамію, Східне Середземномор’я і навіть Єгипет. Ця держава була найсильнішим суперником кочовиків, але часом вступала з ними у союзні відносини. По ній залишилася порівняно багата культурна спадщина, в тому числі чимало писемних пам’яток, що дають можливість відтворити загальний контекст стосунків із скіфами та кіммерійцями як взаємодію між двома цивілізаціями. Крім царських анналів з їхніми формалізованими повідомленнями, у розпорядженні істориків є також тексти з більш персоніфікованим поглядом на події, як, наприклад, пророчтва оракула, що повідомляють важливі деталі. Стели із зображеннями історичних сцен несуть силу важливої інформації про битви з кочовиками і про царський двір – основного споживача невольників. Маса відомих деталей дозволяє так відтворити згаданий процес взаємодії цивілізацій, нехай навіть з ассирійської точки зору, що в ньому органічно висувається питання про вплив кочових народів на осілі цивілізації давньої Передньої Азії і канали, якими він здійснювався. Це, у свою чергу, прямо виводить на слід невольників у цьому процесі, адже вони навіть фізично представляли собою доступні взірці ворожої кочової цивілізації, що кидала смертельний виклик передньоазіатським державам і вимагала від них швидкої та ефективної реакції. Причому військовий характер взаємодії цивілізацій, провідний у даному випадку, робить саме невольників – як неодмінний продукт війни – основним каналом степового впливу. Основним же об’єктом цього впливу була воєнна справа.

Таким чином, сам воєнно-технічний і тактичний прогрес Ассирії за степовими взірцями з великою вірогідністю мусив би вказувати на невольників як провідників цього прогресу. Тому воєнні реформи Ново-Ассирійської держави стають предметом першочергової уваги.

Реформи ассирійської кавалерії

Ассирійські рельєфні зображення з царських палаців у Кальху, Дур-Шаруккені та Ніневії дають багатий матеріал для

дослідження воєнного змагання ассирійців із кочовиками. Власне, тема стосунків з кочовиками посідає одне з центральних місць. Причина проста – кочовики познайомилися тодішній культурний світ з новою зброєю – кавалерією, причому познайомилися у такий спосіб, що поставили під загрозу існування навіть провідної воєнної держави всього Старого Світу.

Це вже була не перша воєнна революція, спричинена євразійськими степовиками. Викликані нею потрясіння нагадували першу. Ще наприкінці IV тис. до н. е. у степах Подніпров’я виникло перше суспільство, яке приручило коня та опанувало верхову їзду¹¹. Кочовики першими ж стали використовувати кінні колісниці. Якби недосконалі не були перші колісниці, але вони дали степовикам надзвичайну перевагу у рухливості. Винайдення колеса на спицях бл. 2000 р. до н. е. стало вирішальним чинником у збільшенні швидкості колісниць¹². Спочатку це пасувало тактиці набігів. Природний ареал поширення коня не заходить у спекотний клімат Близького Сходу, і там з ним довелося познайомитися “завдяки” степовикам. Нам ніколи не стануть відомими усі обставини першої зустрічі з рухливим степовим військом. Однак дуже скоро всі усвідомили перевагу швидких кінних колісниць над піхотою. Тому за допомогою колісниць арії заволоділи Індією, а так звані гіксосам на два століття між сер. XVIII та сер. XVI ст. до н. е. навіть вдалося володіти Єгиптом¹³. Однак деспотії Сходу мали незрівнянно більший, порівняно з бандами кочовиків, економічний потенціал для вдосконалення та виробництва колісниць. До того ж вони мали кращу політичну і воєнну організацію, що дозволяла сконцентрувати ресурси на створенні потрібного війська. Тому початково коні використовувалися винятково для потреб війська. Дістати ж коней можна було від варварів і як товар на ринку, і як здобич, і як данину. Звичайно, розводили їх і в царських маєтках¹⁴.

Кавалерія мала більший тактичний потенціал порівняно з колісницями. Особливу ефективність кавалерія набула з освоєнням навичок стрільби з лука під час руху. Рухливий бій на дистанції залишається панівним і в сучасній війні. Тож не випадково, що поява кавалерії стала такою

значущою подією у воєнній справі, що вона домінувала на полях битв аж до появи танків у ХХ ст.

Однак заведення кавалерії породжувало набагато більші труднощі, аніж створення колісничного війська. Основною проблемою кавалерії були не зброя та спорядження, навіть не коні, а вміння їздити і битися, сидячи верхи, по можливості, навіть під час галопу. Ключовим елементом у цьому було спеціальне тренування як вершників, так і коней. Навіть у євразійських кочовиків від приручення коня до появи в Закавказзі на освоєння верхової їзди та вміння битися під час руху знадобилося понад два тисячоліття. Крім того, певний час пішов і на виведення порід коней, які могли нести на собі вершників упродовж тривалого часу¹⁵. Та навіть під час першого зіткнення з осілими цивілізаціями кочовики вдосконалювали техніку верхової їзди. І це при тому, що все їхнє життя від дитячих років було пов'язане з їздою на конях.

У землеробських суспільствах, у яких рухливість не належала до пріоритетів повсякденності, заведення кавалерії потребувало надзвичайних зусиль з боку держави. Кавалерія могла бути тільки професійною – через необхідність тривалих тренувань та постійної підтримки боєздатності. До того ж її чисельність мусила хоч якось наближатися до степових орд, які збирали все доросле чоловіче населення кочовиків. Ось чому сам факт існування кавалерії був предметом гордості асирійських царів, що проявилось у численних барельєфних зображеннях батальних сцен з участю асирійської кавалерії. Не раз там зображалися й степові кавалеристи, звичайно, втікаючі від асирійців. Ці рельєфи дають можливість детально прослідкувати, як ретельно асирійці копіювали своїх супротивників.

Треба зазначити, що перші відомі зображення вершників з'являються ще в Єгипті XIV ст. до н. е. – це були переможені вороги, які втікали верхи на конях, випряжених із колісниць (*рис. 1*)¹⁶. Емблематично на контакти з кочовиками-вершниками вказують і вавилонські печатки з XII ст. до н. е., на яких зображений кентавр, озброєний луком¹⁷. З XI ст. до н. е. у Передній Азії вже знаходяться скульптури вершників. Проте у писемних джерелах поки що не знайдено слідів тривалого перебування кочовиків на Закавказзі до IX ст. до н. е.

Посилення воєнної присутності кочовиків на Близький Схід відбилось у батальних сценах за правління царя Ашшур-насір-апала (884–859 р. до н. е.). Цей цар на початку свого царювання здійснив кілька успішних походів на північ проти Урарту. Один із рельєфів, що прикрашав його палац у Кальху, зображає сцену битви асирійських колісниць з кіннотою кочовиків (*рис. 2*)¹⁸. Звичайно, кочовики показані так, ніби вони втікають. Однак при цьому вони стріляють з лука у своїх переслідувачів, обернувшись назад. Це не стільки свідчить про реальну перевагу асирійських колісниць над кавалерією, скільки в точності передає тактичні особливості саме кочової кінноти – тримання супротивника на відстані, майстерне володіння луком і віртуозна верхова їзда. З документальною точністю зображені деталі упряжі, зокрема попони, та одягу (короткий одяг, штани, напівчоботи). Це видає серйозну увагу асирійського проводу до нового роду війська. При цьому, однак, видно, що перші зіткнення поки що не підірвали віри асирійців у свої колісниць.

Власна кіннота в асирійців все ж таки з'являється вже під час правління сина Ашшур-насір-апала Салманасара III (858–824 рр. до н. е.). Цей цар теж відкрив своє владарювання походами проти північних сусідів, насамперед Урарту. На рельєфах, присвячених цим подіям, і з'являються асирійські вершники. Вони добре ілюструють невпевність цих їздців у керуванні конем. Зокрема, це проявилось у так званій ослячій посадці (на крупі коня) та ще й з підібганими ногами. Крім того, асирійські вершники управлялися парою, в якій лише один стріляв із лука, а другий правив своїм конем та конем товариша. Головною зброєю такої пари був саме один лук на двох (*рис. 3*)¹⁹. У такому способі бою ця кавалерійська пара була не більш ефективна, ніж одна колісниця. Однак не слід недооцінювати ефективність кінноти навіть у цей час лише на тій підставі, що на рельєфах вона зображувалася позаду атакуючих колісниць²⁰. Отже, рішучість асирійців в опануванні цим ефективним родом військ демонструвала водночас їхню старанність у копіюванні кінноти кочовиків.

Століття після правління Салманасара III було позначене внутрішнім послабленням

Ассирії та навпаки злетом політичної та воєнної могутності Урарту. Воєнні успіхи та експансія Урарту, зокрема на півночі в VIII ст., означали, що держава змогла поставити заслін на шляху проникнення кочовиків²¹. Ізоляція від найгрізніших суперників не поклала край експериментам ассирійців з кіннотою – навіть не надто вправна кавалерія давала їм перевагу проти інших сусідів, щоби від неї було доцільно відмовитися. Цей перепочинок давав час на краще засвоєння кавалерійського спорядження. На рельєфах епохи Тіглат-Паласара III (745–727) вершники зображені, вже сидячи на пополах, а не на голих спинах коней. Їх можна побачити одягненими у штани з чобітками. При посадці вершники вже сидять не на крупі, а ближче до холки²². Крім того, ассирійські вершники, напевно копіюючи урартців, які теж не могли зрівнятися із кочовиками у пусканні стріл під час руху коней, під час бою орудували переважно списами (рис. 4, 5)²³. Короткі мечі та луки, що залишалися на їхньому озброєнні, явно призначалися або для спішеного бою, або використовувалися під час зупинок (рис. 6).

Однак із кіммерійською навалою за правління Руси (730–714 рр. до н. е.)²⁴, до якої з 680-х рр. приєдналися скіфи, Урарту вже не могло поставити заслін від кочовиків²⁵. Так Ассирія опинилася вічна-віч зі своїми найстрашнішими ворогами. Віддаючи належне їхній енергійності, слід визнати, що в цей час ассирійці досягли найвищої для себе вправності в їзді верхи. Рельєфи з палаців Ашшурбаніпала (668–627 рр. до н. е.) у Ніневії показують ассирійських вершників, що без сторонньої допомоги стріляли з луків на ходу, та ще й відпустивши повіддя. За винятком здатності стріляти назад, здавалося, вони вміли все, що вміли кочовики. Щоправда, серед цих зображень немає сцен битв із скіфами. Цим можна завдячувати союзницьким відносинам зі скіфами (про це далі), але водночас не зайве припускати, що ассирійці мало чим могли похвалитися і тому з обережності трималися миру зі скіфами. Однак одна сцена представляє ассирійців на голову вищими за інших кочовиків – арабів, які замість коней їздили на верблюдах. Так, арабських їздців зображено на верблюдах по двоє, причому

один правив, а другий стріляв з лука, теж обернутий назад (рис. 7). Крім того, відомо, що уже під час своєї кампанії в Урарту 714 р. до н. е. Саргон II з успіхом застосував проти Урарту типову тактику кочовиків – швидку атаку кінноти з обстрілом і відходом²⁶.

Символом нових віянь було те, що Ашшурбаніпал став навіть першим з ассирійських царів, який наказав зобразити себе стріляючим із лука, сидячи верхи на коні, що мчав на повному скаку (рис. 8). І хоч це була сцена царського полювання, а не битви, вона контрастує із зображеннями царів попередніх століть, коли ті позували тільки на колісницях, а царського коня в кращому випадку було видно поряд²⁷.

Власне, описи ассирійських кампаній з їх фокусованою увагою на подвигах царів служать важливим свідченням спеціального тренування ассирійської кінноти. Справа в тому, що ассирійські царі не втрачали нагоди похизуватися власними вміннями правити кіннями під час походів. Тіглатпаласар у XI ст. до н. е., як свідчать переможні реляції про його подвиги, змушений був просто спішуватися, коли його колісниці не могли вільно рухатися у горах²⁸. Саргон II першим заявив про себе, що під час руху він пересів на коня²⁹.

Попри всі успіхи, результати ассирійців у створенні власної кінноти, звичайно ж, не можна переоцінювати. Ассирійська держава загинула після смерті Ашшурбаніпала через якихось п'ятнадцять років. Одна з основних причин її загибелі полягала в тому, що ассирійці не спромоглися створити кінноту, що боекзатністю дорівнювала б кінноті кочовиків. У цьому не було нічого дивного, адже таке завдання виявилось не під силу й осілій цивілізації. Тому немає нічого дивного в тому, що ассирійські царі прагнули завести собі союзників серед племен кочовиків. І коли союз зі скіфами розпався, Ассирія загинула³⁰.

Але відома на сьогодні історія кавалерії в Ново-Ассирійській державі не лише засвідчує значний тактико-технічний прогрес цього роду військ, а й виявляє його тісний зв'язок з інтенсивністю контактів з кочовиками. Період копіювання прикладу кінноти скотарів у IX ст. у VIII ст. за умов відсутності безпосередньої загрози з боку кочовиків змінився спробами

притосувати кінноту до ближнього бою проти осілих сусідів, для чого списи правили за основну зброю. Скіфо-кіммерійська загроза VII ст. співпала з поверненням лука на роль основної зброї кавалерії.

Кочові речі на асирійській службі: писемні свідчення

Писемні свідчення не дають такої цілісної картини воєнного поступу Ассирії. Зате навіть ті уривчасті свідчення, що є в нашому розпорядженні, показують, що асирійці не просто взірувалися на кочовиків, а прямо запозичували їхні воєнні винаходи. Показово, що асирійці дуже уважно збирали новини про кіммерійців від самої їхньої появи на кордонах Урарту. Цим, зокрема, за правління Саргона II (722–705 рр. до н. е.) займався наслідний принц і майбутній цар Асаргадон (681–669 рр. до н. е.). Його дописи з часів кампанії проти Урарту 714 р. до н. е. і стали першими документами, що містили інформацію про кіммерійців³¹.

а) Коні

Без коней немає кавалерії. Причому йдеться про бойових коней, себто тренуваних для використання на війні. Враховуючи, що відсутність стремен уподібнювала їзду верхи до циркового мистецтва (стремена винайдуть лише в IV ст. н. е. десь у Кореї) легко зрозуміти, чому асирійці були так заклопотані постачанням спеціально тренуваних коней. Навіть за тисячоліття, що минули від тих подій, не загубилася апологія бойовим коням, якими славилася країна Урарту. Причому цікаво, що пасажу про відмінні якості коней та мистецтво їх тренування знайшлося місце серед опису битви Саргона II з Урарту 714 р. до н. е.: *“Що стосується людей, які мешкають у тій місцевості в країні Урарту, їм немає рівних у вмінні тренувати коней для кавалерії. Народжені в цій широкій країні лоша́та, жеребчики, яких вони тримають для царських військ і щорічно відловлюють, не носять нікого на своїй спині, доки їх не забирають у країну Субі (місцевість на північний схід від озера Урмія – О. Г.) і їхні якості не проявляться; однак у ступанні уперед, в упряжці, у ступанні назад чи в бойових обставинах їх ніхто не побажить неслухняними”*³².

При цьому, як видно, підкреслювалося значення фахівців, які тренували коней для кавалерії. Урарту, як показує цей документ, було основним посередником у передачі навичок, потрібних для розвитку кавалерії, від кочовиків до асирійців. Згадка про країну Субі вказує на те, що кіннота в Урарту тих часів мала значення перш за все для оборони півночі країни, що можна розцінювати, як зайву вказівку на протистояння кінноті кочовиків у цьому регіоні.

Урарту, однак, не було унікальним джерелом постачання бойових коней для асирійського війська. Протягом усієї історії Ассирії коні виступають одним із головних і бажаних воєнних трофеїв³³. Крім того, тренувані для військової справи коні у повному бойовому спорядженні були важливим компонентом данини з інших народів з-за північного кордону Ассирії – *мідійців, маннейців*³⁴. Причому асирійські джерела часто зазначали, для якої саме служби придатні коні, що надходили в ролі данини – для колісничної чи верхової³⁵.

Щодо збору данини конями робилися численні царські запити до вісунів, оскільки доставці данини загрожувало сусідство з кочовиками, і перспектива захоплення супротивником була цілком реальною³⁶.

б) Кавалерійське спорядження і зброя

Уцілілі писемні джерела містять також окремі згадки про певні елементи одягу, зброї та кінського спорядження, назви яких прямо видають той факт, що вони були запозичені безпосередньо від кочовиків. Кіммерійці виступають у цьому плані як основний взірець для асирійських вершників.

Так звані “кіммерійські” ремінці були, очевидно, складовою кінської упряжі, яка мала важливе значення для вдосконалення техніки їзди верхи на конях³⁷.

Згадочка про пару “кіммерійського” взуття в тексті одного асирійського інвентаря з епохи Саргонідів (поч. VII ст. до н. е.)³⁸ прямо вказує на засвоєння кочового винаходу. Маючи на увазі появу в асирійців чобіт, що незадовго перед тим з'явилися на зображеннях саме їхніх вершників, логічно вбачати у кіммерійському взутті саме чоботи. Не зайве буде нагадати, що асирійські піхотинці на зображеннях здебільшого показувалися босоніж, і, здається,

тільки з часів Ашшурбанипала вони почали носити чобітки.

Запозичили ассирійці в кочовиків і їхні луки або навіть якісь секрети їхнього виготовлення. На це вказують згадки про “кіммерійські” луки³⁹. Очевидно, йшлося про складні луки з нерівними плечима, які були засвідчені й у скіфів⁴⁰. Взагалі осілі народи ще довго визнавали перевагу за луками кочовиків. Цікаве свідчення стосовно періоду даного дослідження знаходиться у Ктесія Кнідського. Цей грек завдяки тривалому перебуванню в перському полоні та при дворі (після 415 р. до н. е.) багато знав про цю країну. У своїй “Історії Персії” він навів відмінну від Геродота версію історії про похід Дарія на скіфів, де повідомляє про те, що перс відступив зі Скіфії, дізнавшись, що “скіфські” луки були сильнішими за “перські”⁴¹.

Присутність означення “кіммерійський” у назвах різноманітних предметів свідчить про те, що: по-перше, саме означення “кіммерійський” не було випадковим; по-друге, факт запозичення ассирійцями елементів упряжі, одягу та зброї свідчить про вивчення й оцінку досвіду кочовиків, а також ретельність і послідовність його переймання.

Скупість писемних джерел, що дійшли до нашого часу, служить додатковим аргументом на користь висловлених вище спостережень. Водночас через неї кочове походження інших запозичень залишається невизначеним остаточно. Без спеціальних відсилок кіммерійське чи скіфське походження можна приписати короткому вузькому вбранню вершників, яке, за зображеннями, заступило місце довгополого в VII ст.⁴², а також штанам і кінським попонам – неодмінним атрибутам вершників.

Словом, навіть розрізнені писемні повідомлення переконують у тому, що комплектування та боєздатність ассирійської кінноти прямо залежали від постачання коней зі підвладних їм північних територій, які були відкриті перед кочовиками, а то й ставали для них зоною поселення, і таким чином запозичували в кочовиків породи коней, методи їх розведення та тренування. Не може бути сумнівів у тому, що ассирійці запозичували безпосередньо від кочовиків, передусім кіммерійців, деякі

основні елементи озброєння та спорядження вершників.

Шляхи запозичення воєнного досвіду кочовиків

Помітний прогрес ассирійців у розвитку власної кавалерії на взірць кочовиків та сліди прямих запозичень від кочовиків порушують нове питання – у який спосіб речі та навички кочовиків з’являлися на озброєнні в ассирійців? Воїнські трофеї, звичайно, допомагали дістати взірці для виготовлення ассирійськими ремісниками схожої кавалерійської амуніції. Та безпосереднє людське спілкування відкривало ширші можливості для скорішого і точнішого вивчення і засвоєння чужого досвіду, що мало вирішальне значення для перемоги у воєнному змаганні. Ретельне копіювання кочовиків, як відзначалося у попередньому параграфі, видавало свідоме зацікавлення ассирійців цим досвідом. Подальший аналіз джерел ставитиме на меті пошук слідів контактів між кочовиками та ассирійцями, які відбувалися поза полями битв.

а) Союзницькі відносини

Враховуючи програш – у кінцевому підсумку – воєнного змагання з кочовиками, витривалість Ассирії перед обличчям загрози з боку кіммерійців і скіфів упродовж цілого століття свідчить не стільки про воєнний, скільки про політичний геній її уряду. Справді, джерела дають матеріал про існування різноманітних союзницьких відносин між ассирійцями та їхніми степовими суперниками. Крім царських анналів, свідчення про політичні відносини із кіммерійцями та скіфами наводяться у гаданнях віщунів бога сонця Шамаша, в яких царі питали про те, що їм робити із кочовою загрозою – таких до нашого часу збереглося понад три десятки⁴³.

Кіммерійці після розгрому Урарту підійшли до кордонів Ассирії. Точно нічого невідомо про битви ассирійців з ними, але враження від зустрічі великих армій степової кінноти відбилосся у тривожних згадках про кіммерійців (гамір), у пророцтвах ассирійських оракулів. Схоже, що Ассирію, врешті-решт, врятувало рішення кіммерійців податися в Анатолію. Там під їхніми ударами загинуло згадане міфічно багате

Фригійське царство. Зробивши Анатолію своєю домівкою, вони вчиняли на Ассирію набіги, які фіксуються приблизно до 640-х рр.

Скіфи вступили у Передню Азію, очевидно, через Дербендський прохід на Кавказі на початку VII ст. до н. е. й осідали на територіях північно-східних сусідів Ассирії, де в горах було достатньо пасовиськ для коней⁴⁴. У гонитві за здобиччю скіфи доходили навіть до спекотного Еламу, але найпривабливіші багатства для них знаходилися в Ассирії. Тому остання й відчула на собі всю силу кінноти кочовиків. Можна з упевненістю стверджувати, що Ассирію від розгрому врятували передусім міські стіни. Це за ними ховалися найбільші принади для кочовиків – золото, срібло, металеві вироби, тканини. Проте за свою кількатисячолітню історію кочовики так ніколи й не навчилися самостійно здобувати міста. А довго перебувати в такій несприятливій для кочового скотарства місцевості, як Месопотамія, степовики не могли. Це нейтралізувало ефективність кочової кавалерії і вирівнювало шанси ассирійців на успіх, що й довели поразки кіммерійців та скіфів бл. 679 р. до н. е., коли загинули кіммерійський цар Теушпа⁴⁵ та скіфський цар Ішкаай⁴⁶.

Не здобувши війною скарбів, захованих за міськими стінами, і кіммерійці, і скіфи вдалися до іншої тактики кочовиків, а саме встановлення союзів з осілими державами, по суті, теж найманства. Асаргаддон, незважаючи на перемогу над Ішкапаєм, з готовністю пішов на союз зі скіфами, погодившись навіть видати свою доньку заміж за Бартату⁴⁷, спадкоємця і сина Ішкаая. Цей союз пройшов випробування уже за кілька років під час повстання мідійського ватажка Каштаріти, до якого приєдналися інші сусіди Ассирії, а також кіммерійці. Незважаючи на недовіру до своїх союзників, що відчувалася у запитах оракулу з приводу надійності скіфів⁴⁸, ассирійці дістали від них допомогу у війнах проти Мідії, що теж мала власну кінноту, та коаліції кіммерійців на чолі з Тугдаммі з Урарту⁴⁹. За два роки до падіння Ассирійської держави, скіфи здійснили набіг або на короткий час завоювали Мідію (614–613 рр. до н. е.)⁵⁰.

Кіммерійці трималися переважно проти ассирійської орієнтації, виступаючи

проти неї в союзі з Лідією, Урарту, Мідією, Сарпадою, Елліпі. Перемінливі політичні обставини могли, однак, підштовхнути і їх до переміни політики. Наведемо характерний приклад: 644 р. до н. е. Гігес, цар Лідії, послав кінного вісника до Ашшурбаніпала з пропозицією про спільні дії проти кіммерійців. Він навіть відправив із посланцем двох захоплених у полон кіммерійських ватажків. Унаслідок спільного виступу із Лідії, Ассирії та скіфів кіммерійці зазнали тоді поразки. Але згодом Гігес уклав угоду із Псамметіхом, фараоном Єгипту і супротивником Ассирії. Тому остання у відповідь сама підбурила кіммерійців на війну проти Лідії. Як зазначається в написі, “кіммерійці, які піддалися мені, тільки-но почули моє ім’я (з уст мого посланця), вдерлися в його країну і цілковито сплюндрували її”⁵¹. Отже, навіть не маючи певної інформації про події, існуюча інформація все ж промовляє на користь того, що кіммерійці або, принаймні, яесь їхнє плем’я впродовж певного часу могло бути спільниками ассирійців.

Таким чином, ассирійці проявили свій досвід політичного маневрування, що вкупі із грізним військом та ефективним управлінням завойованими територіями дозволяло діставати союзників із самих кочовиків. Звичайно, це дозволяло нейтралізувати одних кочовиків з допомогою інших, а також діставати воєнну допомогу від кочовиків. Політичний досвід, і справді, ефективно компенсував воєнне відставання.

Водночас встановлення політичних відносин із кочовиками і спільні воєнні дії створювали умови для спілкування. Союзнацькі відносини могли прямо сприяти обміну досвідом у сфері озброєнь та воєнних технологій. Відомо, що ассирійська політична філософія вважала звичайним використання військ підкорених та підданих країн. Причому колісничі та кіннотники були в числі найбільш бажаних військових. Так, договір Ашшура-Нерарі V (754–745) з Матіулі, царком міста Арпад (на північний захід від Алеппо – *О.Г.*), обумовлював, що останній не приховуватиме жодного колісничого чи кіннотника, а під час воєн допомагатиме Ассирії всіма силами⁵².

Геродот переповідає один випадок, який переконує, що використання союзницьких

відносин зі скіфами для запозичення в них воєнних знань та навичок було цілком можливе. Йдеться про відомий епізод, коли скіфи з бажання помститися мідійському царю Кіаксарові за несправедливість обманом підсунули йому покуштувати страву, приготовлену з одного з його синів. Справа в тому, що цього сина разом з деякими його братами батько сам послав до скіфів для навчання, як пише Геродот, скіфської мови і стрільби з луків⁵³. Кіаксар був переможцем ассирійців, але він став ним тільки після того, як скіфи розірвали союз з Ассирією. Отже, можна передбачити, що ассирійці могли скористатися нагодою і в певний спосіб перейняти воєнний досвід кочовиків, користуючись союзницькими відносинами з ними.

б) Полювання на вершників

Численні ассирійські пам'ятки, писемні та образні, прислужилися до створення уявлення про ассирійську гординю та лютість до переможених. Справді, те й інше досить яскраво проявилось і в ассирійському мистецтві, і в документах, і в пам'яті сусідів. Проте не можна випускати з уваги й ідеологічну навантаженість джерел, тим більше що ассирійці свідомо користалися психологічною війною за допомогою терору⁵⁴, так що акцентований садизм зображень, як і кровожерна риторика офіційних написів, не повиненні уводити в оману щодо реального стану справ. Використання військовополонених для служби переможцям є давньою традицією людства, хоча джерела неохоче діляться повідомленнями про такі випадки, і Ассирія не була винятком⁵⁵. Як ассирійці залишали працювати для своїх потреб іноземних ремісників, так само вони використовували полонених солдат та експертів. Полонені військові зараховувалися до так званого “царського полку” (*Kišir šarruti*), що був постійним професійним військом, на відміну від ополчення⁵⁶. Власне, вражаюча ефективність ассирійської воєнної машини переважно була результатом професіоналізму, а використання солдат переможених супротивників було одним із його джерел.

Перші приклади воєнного використання контингентів із переможених армій та країн стають відомі, принаймні, від правління Тіглатпаласара I (1115–1077 р.

до н. е.)⁵⁷. Починаючи з доби Саргона II та його наступників, коли Ассирійська держава перебувала на піку своєї могутності, ця практика перетворилася на правило.⁵⁸ Відомо, що провідну роль у створенні ассирійського флоту – себто в галузі, де Ассирія не мала власного досвіду – відіграли фахівці з фінікійських міст Тір та Сідон, а також із Кіпру. Повідомлення про влиття до “царського полку” полонених, що служили у кавалерії, є досить численні, і вони свідчать про свідоме прагнення ассирійців, у першу чергу, безпосередньо скористатися потенціалом суперників. До нас дійшли приклади набору до війська колісничих, вершників та фахівців, які доглядали і, очевидно, тренували коней, серед мешканців земель на півночі, що межували з Урарту, як от Шубрія⁵⁹, але також і з халдеїв та вавилонян, еламівців, євреїв⁶⁰. Відомий випадок, коли якийсь іноземець на ім'я Мар-ла-рім обіймав посаду верховного головнокомандуючого (туртана), який був призначений епонімом для 668 р. до н. е.⁶¹

Отже, можливість використання кочовиків в ассирійському війську плавно вписується в ширший контекст комплектування іноземцями військ в Ассирії та на Близькому Сході взагалі.

Близько 679 р. до н. е. серед свідків купівлі городу в ассирійській столиці Ніневії одним царським сановником значився такий собі Ішді-Харран, який був командиром загону кіммерійців⁶². Оскільки в уяві стародавніх народів етнічність була нерозривно пов'язана із культурною специфікою, яка, без сумніву, поширювалася й на воєнну справу, то поява визначення “кіммерійський” означало, що мова йшла про загін кінноти. Не ясно, чи поява цього загону була наслідком поразки кіммерійців і загибелі їхнього ватажка Теушпи⁶³, тому стан цих кіннотників з певністю встановити неможливо.

Це єдине пряме свідчення про вступ кіммерійців на ассирійську службу. Однак джерела дають достатньо підстав, аби переконатися в особливому ставленні ассирійців до кіммерійців. Воно проявилось вже в тому, що в них немає прикладів страт кіммерійців, а говориться лише про полон. Так, вавилонський оракул бога Шамаша на ім'я Бел-Ушезіб 675 р. наставляв свого

патрона царя Асаргаддона (680-669 р. до н. е.), мовляв, ці грабіжники кіммерійці не поважали ані клятв, ані домовленостей, і тому рекомендував йому самому напасти на них⁶⁴. При цьому оракул рекомендував своєму патрону воювати не заради знищення, а скоріше заради захоплення їх у полон: “Я віддам кіммерійців у його руки”⁶⁵. В іншому випадку він від імені Шамаша передрікав цареві: “Ти сидиш на троні, ти схопиш своїх ворогів (!), ти підкориш своїх супротивників і ти захопиш країну твого ворога”⁶⁶.

Звичайно, захоплення живого полону (*šalatu*) виставлялося найвищою воїнською доблестю і в XI ст., коли полонених, здається, переважно страчували. Проте кіммерійці явно вирізнялися на тлі інших народів (а отже, й військ). Ось приклад того, як прагнення асирійців захопити у полон кочовиків-кіммерійців відрізнялося від їхніх планів пограбування та терору щодо інших народів:

*“Слухайте, о асирійці! Цар стер своїх ворогів. Ваш цар підбив їх під свою стону від заходу сонця до світанку, і від світанку до заходу сонця. Я знищу Мелід... Я знищу... Я віддам кіммерійців у його руки і запалю вогнем усю країну Елліні”*⁶⁷.

Отже, риторику щодо захоплення кіммерійців живцем не можна відносити до стилістичної двозначності оригіналу чи неточності перекладу.

Таким чином, тактика асирійців стосовно кочовиків передбачала не що інше, як полювання на них. І вже як полонені, кочовики могли бути використані як у ролі воєнних експертів та допоміжного персоналу, наприклад для тренування коней та вершників, так і в ролі вояків.

Зручна нагода полонити кочовиків виникала тоді, коли вони виступали не єдиною силою, а окремими загонами в ролі союзників та найманців у складі військ осілих супротивників Ассирії. “Треба робити набіги на ворожу територію і захоплювати у полон союзні війська маннейців [набрані] з кочовиків”⁶⁸.

в) “Тяжка данина”

Люди могли бути також об’єктом данини з підвладних країн⁶⁹. Ассирійські

джерела зазвичай прямо називали людські трофеї, але інколи про таку суть здобичі промовляв епітет “тяжкий”. Як і визначення “численний”⁷⁰, цей епітет вживався у сполученні з поняттями власне полону⁷¹, здобичі⁷². Його вживання відповідало духу урочистих переможних реляцій і ставило додатковий наголос на суворості покарання супротивників Ассирії. Однак уже за часів скіфської навали на Закавказзя згадка про “тяжкість” фігурує в одному із запитів до оракула по відношенню до самих асирійців: “Чи нагробують, чи захоплять чисельну здобич, тяжкий полон з кордонів Ассирії?”⁷³. Цей випадок засвідчив вживання визначення “тяжкий” у переносному значенні на заміну поняття “людський”, коли йшлося про данину чи здобич у вигляді людей. Це треба мати на увазі для розпізнавання справжнього змісту понять данини, підношення, подарунку, що супроводжувалися епітетом “тяжкий”, особливо якщо вони вживалися без додаткових пояснень.

На зв’язок поняття “тяжкої данини” із даниною кров’ю зайвий раз вказує статус платника такої данини – він визнавав свій нижчий, підданський статус стосовно Ассирії. Це, наприклад, було характерно для стосунків з Урарту у другій половині VII ст. до н. е., коли, за свідченнями джерел, царі Урарту більше не могли звертатися до асирійських царів, називаючи себе братами останніх, а зверталися, як до “пана”:

*“Іштардурі, цар Урарту, царі, предки якого царям, моїм предкам, завжди писали “брат”, – нині ж Іштардурі, почувши про силу і діяння, які мені присудили великі боги, пише, наче син своєму батькові пише “пан”, так і він, згідно із цим, почав завжди звертатися “царю, моєму пану”. Шанобливо і покійно приносить він суди своє тяжке офірування”*⁷⁴.

“Тяжку данину” платили Ассирії свого часу мідійські царі⁷⁵. Звичайно, воєнна перемога відкривала можливість накласти данину людьми і на кіммерійців. Так, у реляції про перемогу над кіммерійцем Теушпою 679 р. до н. е. після належних слів про те, що і він і його військо були знищені мечем, згадується “тяжка данина”⁷⁶.

Осібню варто відзначити даництво лідійських царів. Цей випадок цікавий тим,

що “тяжка данина” лідійців включала полонених кіммерійців. В одному з документів детально повідомлялося, як після перемоги лідійського царя Гігеса над кіммерійцями бл. 644 р. до н. е. він відправив в ассирійську столицю двох полонених кіммерійських ватажків разом з “тяжкими подарунками”. У світлі з’ясованого значення терміна “тяжкий”, під тяжкими подарунками слід розуміти полонених кіммерійців нижчого рангу, що до того ж добре узгоджується із смислом цілого уривка:

Із кіммерійських ватажків поселень, яких він підкорив, на двох начальників поселень він одягнув колодки, залізні кайдани та залізні окови, і разом з тяжкими подарунками повелів доставити мені⁷⁷.

По суті, примус підданих держав присилати полонених кочовиків до царської столиці означав, що ассирійці запроваджували монополію на полонених кочовиків. Тут виразно проявилось прагнення і наполегливість ассирійської верхівки скористатися полоненими кочовиками для використання їх у власному війську.

Царські євнухи

У якому статусі були кочовики – захоплені у полон чи прислані як данина? Через порівняно малу кількість стародавніх джерел взагалі, не кажучи вже про безпосередні дані стосовно скіфів та кіммерійців, це питання має шанси на пряму відповідь. І все ж таки присутність кочовиків принаймні в одній категорії невольників можна довести з великою точністю, оскільки про неї відомо з численних джерел. Йдеться про царських євнухів.

Геродот зауважив про персів, що вони “оцінюють євнухів вище за неоскоплених, маючи до них цілковиту довіру”⁷⁸. Таке ставлення до євнухів пояснювалося тим, що вони, не маючи перспективи завести сім’ю, навечно залишалися членами хазяйського дому і служили йому відданіше, ніж звичайні невольники. По суті, фізичне каліцтво прив’язувало євнухів до своїх хазяїв більше, ніж суто соціальні пута невольництва. Навіть формально діставши волю, євнухи залишалися персональними рабами свого хазяїна, так що навіть після смерті останнього вони не мали шансів знайти

собі іншого. Між іншим, давня ассирійська приказка навчала: “Жени від себе собаку чужого хазяїна, навіть якщо вона робить тобі добро”. Природно, що утворює вища ціна за євнуха, як пише Геродот, порівняно із звичайним невольником⁷⁹, враховувала ці якості євнухів. У свою чергу, це робило їх товаром, що його могли дозволити собі лише вищі верстви суспільства – царі, жреці, аристократи.

Важко встановити, з якого часу євнухи з’являються в оточенні царів. Вірогідно, це мало місце з найдавніших часів, як тільки виникло оскоплення з ритуальною метою для відправлення певних культів. Оскільки ритуали становили важливу функцію також верховного правителя, наділеного божественними рисами, євнухи увійшли до оточення царів. Вони служили ще й посередниками між ними і підданцями, піднімаючи світську владу над суспільством. Уперше про євнухів на Близькому Сході згадано у Законах Хаммурапі, де вони вже постають як представники вищих суспільних прошарків, жерців та царських службовців⁸⁰. Звичайно, логічно було покласти на євнухів в обслузі та охороні гаремів, функції якого так само були ритуалізовані. Нарешті, образ царів виразно маскулінізувався, наслідуючи традиції фалічних культів, що було добре видно в Ассирії⁸¹. Отже, рекрутування найближчого оточення з євнухів гарантовано піднімало царя над ним, наочно втілюючись у загально зрозумілій символіці вищості чоловічого начала.

Та утворюючи найближче оточення наділеного деспотичною владою царя, євнухи мали всі шанси відігравати помітну роль у державних справах. Ассирія, схоже, стала першою з держав, де євнухам стали довірятися адміністративні посади губернаторів. Є логіка у припущенні, ніби початок цьому поклала наприкінці IX ст. цариця Шамурамат, відома завдяки грекам як Семіраміда, адже вона була регенткою при своєму малолітньому синові-царі Адад-Нерарі III і, отже, мусила покладатися на своє гаремне оточення. Так чи інакше, а з того часу царські євнухи мали дуже високе положення в адміністрації та центральному апараті Ассирійської держави. Вони часто заступали на посадах губернаторів областей царських родичів, щоби запобігти ризику повстань

та заколотів, до яких ті зазвичай схилялися, зосередивши у своїх руках значні матеріальні та людські ресурси⁸².

Трохи нижчі ланки палацевого персоналу та державних службовців теж були заповнені євнухами. За офіційною термінологією вони називалися або “тими, хто не розмножується”, або “безбородими”, на протигагу “бороданям” – іншій категорії палацевих службовців, не виключено, теж невільників. Зображення “безбородих” на рельєфах улягало відповідному канону: вони показувалися не лише з гладкою шкірою, але і з підкресленою округлістю обличчя та статур. Ось такі образи “безбородих” з’являються в ролі осіб, відповідальних за доглядання палацу: вони переносять меблі, подають страви і напої, грають на музичних інструментах. Чимало євнухів служило у центральному державному апараті писарями та рахівниками – їх видно на зображеннях підрахунків здобичі, проведенні переписів. Часто постаті євнухів з’являються у царському оточенні у сценах полювання⁸³. Очевидно, що колосальні царські палаці обслуговувалися тисячами євнухів⁸⁴.

Зображувалися євнухи і в сценах битв чи облоги фортець (рис. 9). Є писемні джерела також і про генералів з числа євнухів⁸⁵. Звичайно, встановити етнічну приналежність цих вищих посадовців держави за існуючими джерелами теж неможливо. Зображення євнухів на царській службі відповідали одному канону – євнухи і на державній, і на військовій службі мали одноманітний довгополий одяг. Проте факт високої оцінки асирійцями вершників, що походили із кочовиків, дає ключ для ідентифікації кочового походження тих євнухів, які несли службу на конях. Таких легко знайти у царському оточенні. На згадуваному вище (рис. 8) рельєфному зображенні Ашшурбанипала, який стріляє з лука, скачучи верхи на коні, позаду нього зображено іншого вершника, царського євнуха-джуру, який подає стріли своєму владарю. Мені невідомі випадки появи кінних євнухів у батальних сценах, крім супроводу царя, на відміну від піших лучників. Таким чином, з упевненістю можна стверджувати, що євнухи із кочовиків утворювали царську кінну гвардію.

Який же статус мали євнухи?

Добровільна кастрація була явищем винятковим і поширювалася у середовищі

служителів культу⁸⁶. Тому кастрація хлопців, які призначалися на службу до палацу, добровільною не була. Зрештою, як правило, вона відбувалася в ранньому віці, до статевого дозрівання, а діти перебували у власності або своїх батьків, або хазяїв. Крім меншого впливу на психіку, операція в дитячому віці краще мотивувала навчання різноманітним наукам і мистецтвам, а після навчання – гарантувала, що кваліфікований чиновник, музикант, співак чи воїн сумлінно служитиме хазяїнові. Це диктувало попит на Близькому Сході саме на данину хлопчиками – відомо, наприклад, що Вавилонія щороку направляла перському царю 500 оскоплених хлопців⁸⁷. Отже, для служби в палаці могли в принципі каструватися тільки невільники. Між іншим, підневільний стан євнухів досить точно засвідчувався і грецьким трагіком Есхілом у п’єсі “Перси”, де вони з’являються у пошті перського посла.

На щастя, в нашому розпорядженні є писемне свідчення присутності кочовиків (кіммерійців) на палацевій та військовій службі, в тому числі серед євнухів. Це – запити до оракулів про лояльність палацевих службовців. Наведемо уривок з такого запиту, зробленого для царя Асаргаддона:

*“Чи який євнух чи “бородань”, царські сановники або старші члени царського роду, або молодші члени царського роду, або які б там не було родичі царя, або комісари чи відповідальні за набір війська та командири загонів, або царські охоронці чи його особиста гвардія, або царські колісничі, або сторожі внутрішніх воріт, або сторожі зовнішніх воріт чи завідувач стійла для мулів, чи слуги, чи кухарі, кондитери та пікарі, усі, що не є ремісники, чи то ітуйейці, еламіти, кінні лучники, хетти та гуррійці, аккадці, арамеї чи кіммерійці (тут і далі в документі виділення шрифтом моє – О.Г.), чи єгиптяни або нубійці, чи кедаріти або їхні брати, сини, племінники, друзі, гості чи приятелі, **будь вони євнухи чи бородані**, або якісь вороги взагалі, удень чи вночі, у місті чи у полі, під час воссідання на троні, або на колісничі, або на парадному візку, або під час проходу, виходячи чи заходячи, чи коли сидить на ... будь-то люди на військовій службі, чи люди, які виходять та приходять*

для збирання податків, чи підчас їжі або питва, одягання та роздягання, умивання, обманом чи хитрістю або ще якимось, вчинить бунт та повстання проти Асаргаддона, царя Ассирії...?”⁸⁸

Залишилося додати, що ассирійські джерела могли, на думку фахівців-ассирологів, плутати скіфів та кіммерійців, і, отже, наведене свідчення стосується обох народів.

Таким чином, слід перших невольників із Північного Причорномор'я з'являється вже в результаті першого зіткнення степових народів зі старими цивілізованими державами Передньої Азії, передусім Ассирії, але також можливо, що й Урарту, Фригії та Лідії. Цей факт виглядає парадоксальним з огляду на воєнну перевагу кочових кіммерійців та скіфів, яка, зрештою, і привела до знищення згаданих держав (крім хіба що Лідії, завойованої персами). Однак при ближчому розгляді історія виявляється багатшою.

В даному випадку обставини появи кочовиків серед невольників видають іншу логіку. Вона полягала у тому, що старі держави продемонстрували свою здатність відповідати на зовнішні виклики завдяки концентрації влади, організації суспільства, потужній економіці. Це дало їм можливість максимально ефективно скористатися навіть порівняно нечисленними кочовиками, що потрапляли до них у полон, як джерелом технології, знань і навичок у такій воєнній галузі, як кавалерія. Державне рабство якраз і було єдиним суспільним інститутом, що дозволяв організувати за-

позичення чужинського досвіду або пряме його використання. Ось чому знайдений нами слід перших невольників виявився у середовищі державних невольників – кінній гвардії – євнухів ассирійських царів.

Водночас уже цей перший випадок задав певну спеціалізацію невольникам кочового походження, як військових. Це ж задавало на майбутнє критерії попиту на невольників із Північного Причорномор'я, як військових, попиту, який підтримувало тривале домінування кавалерії на полях битв. Специфіка попиту далася взнаки вже дуже скоро, адже близько 514 р. до н. е. уже скіфи приймають до себе “гостей” з Передньої Азії, спочатку в особі перського сатрапа Аріарамна, а потім і самого царя Дарія.

Історики часом убачають в експедиції Аріарамна “розвідку боєм” перед походом на скіфів. Однак наказ Дарія захопити у полон не лише чоловіків, а й жінок, робив її передусім експедицією за рабами. Власне як для стратегічної розвідки цей набіг міг би вважатися цілковитим провалом, оскільки здобута персами інформація не відвернула від них катастрофи у скіфських степах. Отже, зв'язок цього набігу з походом зовсім непереконливий. Зате які б не були (воєнні чи політичні) мотиви цієї експедиції, а на себе увагу звертає той факт, що скіфські невольники уже мали власну репутацію, щоби бути спеціальною метою перських рейдів. Так уперше проявився парадокс, що визначив історію Східної Європи, воєнна вправність не лише не захистила кочовиків від поневолення іншими, а й навпаки робила їх бажаним об'єктом для поневолення.

¹ Латышев В.В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. Дополнения. ВДИ, 1952, № 2, с. 299.

² Загальні відомості про риси невольництва у доелліністичному Близькому Сході див. синтетичні праці: *История Востока*. Т. 1, с. 63, 79, 81, 123–125, 169–171, 227–229, 233–34; Крижанівський О.П. *История Стародавнього Сходу: Курс лекцій*. С. 125–126; 130–131, 138–140. Перші свідчення застосування експлуатації рабів як основи виробництва надходять з Ахеменідської держави сер. VI–IV ст. до н. е. – Дандамаев М.А. “Чужеземные рабы в хозяйствах ахеменидских царей и их вельмож”, *XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации*. Москва: Изд-во вост. литературы, 1960, 14 с.

³ Там само; див. також Mendelsohn I. *Slavery in the Ancient Near East: A comparative Study of Slavery in Babylonia, Assyria, Syria, and Palestine from middle of the third millennium to the end of the first millennium*. Westport, Conn.: Greenwood Press, 1978, p. 1–3; Dandamaev M.A. *Slavery in Babylonia: From Nabopolassar to Alexander the Great (626–331 B.C.)*.

⁴ Зустрічається в текстах із міст Іссіна та Ларси наприкінці III тис. до н. е. – Mendelsohn I. *Slavery in the Ancient Near East*, p. 1.

⁵ Див.: Bustenay O. *Mass deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1979.

⁶ Dandamaev M. A. *Slavery in Babylonia*, p. 561.

⁷ Геродот. Історії, кн. IV.

⁸ Єремія 24:9–10.

⁹ “... закличте на нього царства Араратські, Мінійські та Ашкеназьські, поставте вожда проти нього, наведіть коней, як страшну сарану”, – Єремія 51:27. Скіфи в цьому пасажі виступають під іменем “ашкеназ” (*Аскеназ/ ашкеназ* є словом, що утворилося внаслідок неправильного прочитання семітської назви скіфів – *ішкуза*). Слід, однак, відзначити, що асирійці, мабуть, були першими, кому спало на думку порівняти кінноту із сараною. В анналах царя Саргона II, записаних на стінах його палацу Дур-Шаруккін, він похвалювався тим, як “широке військо Ашшура” пустилося на ворожі міста немов сарана. – АВІИУ, док. № 47 (с. 328).

¹⁰ “катування, лютіші за Скіфські звичаї”, – 3 Кн. Маккавейська 7:4.

¹¹ Про перші культури коневодів та вершників див. Телегин Д.Я., Нечитайло А.Л., Потехина И.Д., Панченко Ю.В. *Среднеднепровская и новоданиловская культуры энеолита Азово-Черноморского региона: Археолого-антропологический анализ материалов и каталог памятников*. Луганск: Шлях, 2001; Antony D.W., Brown D.R. “The Origins of Horseback Riding”, *Antiquity*, 65 (1991), p. 22–38. Значення верхової їзди для світової культури див.: Bentley J. H. “Cross-cultural Interaction and Periodization in World History”, *American Historical Review*, June 1996, p. 749–770; McNeill W. H. *The Rise of the West: A History of the Human Community*, p. 102–109.

¹² Anthony D.W., Vinogradov N.B. “The Birth of the Chariot”, *Archaeology*, 48 (March–April 1995), p. 36–41.

¹³ Кілька прикмет вказує на те, що гіксоси, які захопили Єгипет під кінець Середнього Царства, були кочовими скотарями і залишалися ними під час окупації Нижнього Єгипту – це розведення коней та великої рогатої худоби і наявність пасовиськ, вимандрування з Єгипту; Мане фон – грек, перший історик Єгипту, також називає гіксосів “пастухами”. – Див.: Redford D. B. “Textual sources for the Hyksos Period”, *The Hyksos: new historical and archaeological perspectives*, p. 1–44; Daniel O’Connor. “The Hyksos Period in Egypt”, *Ibid.*, p. 45–67.

¹⁴ Характерним виявом турботи асирійських царів про запозичення у суперників бойових тварин їх розведення служить запис про діяння одного з перших асирійських завойовників – Тіглатпаласара I (1115–1077): “Двогорбих верблюдів зібрав він і примусив розмножуватися, череди їх показав людям країни своєї”, – АВІИУ, док. № 18 (с. 281).

¹⁵ McNeill W. H. *The Rise of the West: A History of the Human Community*, p. 236–238; Ridgeway W. *The Origins and Influence of the Thoroughbred Horse*, p. 94, 98.

¹⁶ Littauer M. A., Crouwel J. H. *Wheel Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, p. 96.

¹⁷ Azzaroli A. *An Early History of Horsemanship*, p. 45.

¹⁸ Azzaroli A. *An Early History of Horsemanship*, p. 46.

¹⁹ Littauer M., Crouwel J. *Wheeled Vehicles and Ridden Animals in the Ancient Near East*, p. 134–135

²⁰ Це стало причиною поверхового висновку про те, ніби кіннота використовувалася лише при переслідуванні супротивника. Садаев Д. Ч. *История Древней Ассирии*, с. 95; І.М. Дьяконов і Н.Б. Янковская *История Востока*, с. 234 визнають ефективність кінноти в атаці. Слід враховувати, що колісниця, зображена на рельєфах попереду асирійського війська, була колісницею царя. Це повторювалося і в описах баталій, адже вони склалися від імені царя і прославляли його діяння. У джерелах, починаючи від Саргона II, не раз словесно описувалося те, що зображувалося на рельєфах: “моя персональна колісниця і тисяча моїх запальних вершників”, – АВІИУ, док. № 47 (с. 322, 330), 54 (с. 210), реляція про битву при Халулі 691 р. до н. е., цит. в Садаева Д.Ч. *История Древней Ассирии*, с. 122–123. Отже, рельєфи не були точним зображенням бойових порядків асирійців.

²¹ Урарту ще за правління Сардурі I та Менуа (к. IX – поч. VIII ст. до н. е.) вело оборону своїх північних кордонів від вторгнень різних племен. Аргішті I спромігся відсунути кордони своєї держави на північ за ріку Аракс, захопивши також Колхіду. *История Востока*, Т. 1, с. 319–320. Літописи Менуа та Аргішті I містять чимало згадок про трофейних коней та верблюдів, що можна пов’язати з війнами проти кочових зайд. Меликишвили Г. А. *Урартские клинообразные надписи*, док. 127–128, 155–156.

²² Еволюцію елементів кінського спорядження докладно досліджено в серії статей Littauer M., Crowel J. *Selected Writings on Chariots and Other Early Vehicles, Riding and Harness* /ed. Peter Raulwing, Leiden, Boston Koln: Brill, 2002.

²³ *Assyrian Prophecies*, p. 59.

²⁴ Про війни кіммерійців та урартців див. донесення ассирійських розвідників у столицю за правління Руси в Урарту: АВІИУ, док. № 50 (с. 336, 340–341, 352, 355).

²⁵ Вирішальну роль кіммерійців та скіфів у занепаді Урарту підкреслювали: Арутюнян Н.В. *Бийнули (Урарту): военно-политическая история и вопросы топонимики*, с. 286, 326–327.

²⁶ Saggs H.W.F. “Assyrian Warfare in the Sargonid Period”, *Iraq XXV* (1963), p. 145–154. Звичайно, це не означало, що його кіннота могла стріляти на ходу.

²⁷ Як на рельєфному зображенні Сінаххериба під час прийняття данини від міста Лахіша, – Садаєв Д.Ч. *История Древней Ассирии*, с. 118.

²⁸ АВІИУ, док. № 10 (с. 272, 275).

²⁹ “Мою колісницю на потилиці моїх людей я поставив, сам верхи на коні став на чолі мого війська, а воїнам моїм, що йшли з конями за мною, я наказав розтягнутися поодиноці і з примусом пройти”. – АВІИУ, док. № 47 (с. 330). Водночас Саргон II визнає, що Руса I був спритнішим за нього в джигітовці, адже він якось тікав верхи на коні, залишивши колісницю. – Там само, с. 324. Син його Сінаххериб також чесно зізнався, що в одному поході його несли у кріслі. – Там само, док. № 57, с. 212.

³⁰ Стосунки зі скіфами після 630 р. до н. е. див.: Мазетти К. “Конец Ассирийской державы и ассиро-скифские отношения”, *Вестник древней истории*, 1979, №4, с. 17–24.

³¹ Див. донесення Асаргаддона: *The correspondance of Sargon II*. Part I. Letters from Assyria and the West/ ed. Simo Parpola. [State Archives of Assyria]. Helsinki University Press, 1987, p. 29–33.

³² Цит. за: Saggs H.W.F. “Assyrian Warfare in the Sargonid Period”, p.153; АВІИУ, док. №47 (с. 326).

³³ АВІИУ, док. №№ 10 (с. 273), 24 (с. 290), 41 (с.311, 312), 73 (с. 239).

³⁴ АВІИУ, док. №№ 10 (с. 273), 23 (285, 287), 46 (с. 317), 47 (с. 330), 68 (с. 225), 72 (с.237). Останній документ з останніх десятиліть історії Ассирії (епоха Ашшурбаніпала) повідомляє про збільшення данини з Манни всього на 30 коней; навіть такий незначний, здавалося б, факт був гідний згадки у царських анналах.

Про данину конями і, зокрема, про спеціального чиновника *мушаркісу*, відповідального за її збір, див.: Дьяконов И. М. *История Мидии от древнейших времен до конца IV века до нашей эры*, с. 144; Malbran-Labat F. *L'Armée et l'organisation militaire de l'Assyrie, d'après les lettres des Sargonides trouvées à Ninive*. Genève-Paris: Librairie Droz, 1982, p. 67; Wiseman D.J. “The Assyrians”, p. 44.

³⁵ АВІИУ, про упряжних коней див. док. №№ 11 (с. 278), 12 (с. 278), 21 (с. 283), 27 (с.295, 296), 34 (с. 301); про бігових – док. № 47 (с. 322).

³⁶ Див. зокрема ті, в яких говориться про ймовірність спроб скіфів та кіммерійців пограбувати ассирійських податкових уповноважених: *Queries to the Sungod: Divination and politics in Sargonid Assyria*, p. 75–79, 89–90

³⁷ Иванчик А.И. *Киммерийцы: Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII веках до н. э.*, с. 159.

³⁸ Ivantchik A.I. *Les Cimmériens au Proche-Orient.*, док. №54, с. 285–286.

³⁹ Wiseman D.J. “The Assyrians” in *Warfare in the Ancient World*, London: Sidgwick&Jackson, Ltd, 1989, p. 45; Дандамаєв М.А. “Новые данные вавилонских документов VI – V вв. о саках”, *Вестник древней истории* 1, 1977, с. 33; Иванчик А.И. *Киммерийцы: Древневосточные цивилизации и степные кочевники в VIII–VII веках до н. э.*, с. 159.

⁴⁰ Черненко Е.В. *Скифо-персидская война*. Киев: Наукова думка, 1984, с. 40–41.

⁴¹ Латышев В.В. “Известия древних писателей о Скифии и Кавказе”, *Вестник древней истории*, 1947, №2, с. 299.

⁴² В. Мак-Нейл звернув увагу на збереження ассирійцями довгополого одягу, але при цьому покладався на зображення царя Ашшурбаніпала. Цей приклад не зовсім доводить його аргумент про половинчастіть нововведень у кавалерії, адже для одягу деспота, напевно, існували не церемоніальні вимоги. – Див.: McNeill W. H. *The Rise of the West: A History of the Human Community*. Chicago–London: University of Chicago Press, 1991, p. 234–238.

⁴³ *Queries to the Sungod: Divination and politics in Sargonid Assyria* / ed. Ivan Starr [State Archives of Assyria, vol. II], Helsinki University Press, 1990, 409 p.

⁴⁴ Див. вище прим. 49, де говориться, що скіфські загони служили царям Манни.

⁴⁵ “А варвара Теушпу, чий дім далеко, я порубав мечем ... разом з його військом”, – Див.: *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, p. 206, 212, 217.

⁴⁶ “Я – той, хто розсіяв людей країни Маннеїв, невгамовних північних варварів (власне, кутіїв – ім’я цього народу стало родовим поняттям для народів, що мешкали на північний схід від Ассирії), хто сокрушив зброєю військо Ішпакая скіфа, союзника, який не врятував їх”. – Див.: АВІИУ, док. № 65 (с.216); *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, Vol. II, p. 207, 213.

⁴⁷ Прототеса греків. – Див.: Геродот, I:103.

⁴⁸ Асаргаддон питав оракула про те, чи варто посилати гінця на розвідку в країну Хубушкію в очікуванні нападу з боку Урарту, Маннея, скіфів та кіммерійців? – Див.: *Queries to the Sungod*, p. 29.

⁴⁹ Джерела показують скіфів під проводом Мадія союзниками кіммерійців у війні проти Мідії: Дьяконов И.М. *История Мидии от древнейших времен до конца IV века до нашей эры*, 1956, с. 258, 285–6; Садаев Д.Ч. *История Древней Ассирии*, с. 140; *Queries to the Sungod*, p. LXII, 40–43 (doc. 35 – 40).

⁵⁰ Мазетти К. Конец Ассирийской державы и ассиро-скифские отношения // ВДИ, 1979, № 4, с. 22–23.

⁵¹ АВІИУ, док. № 72 (с. 236–237); *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, p. XVIII–XIX.

⁵² *Neo-Assyrian Treaties and Loyalty Oaths*, p. 11.

⁵³ Геродот, I:73.

⁵⁴ Saggs H.W.F. “Assyrian Warfare in the Sargonid Period”, *Iraq* XXV (1963), pp. 145–154

⁵⁵ Першим звернув увагу на цю проблему І.М. Дьяконов. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту // ВДИ, 1952, №1.

⁵⁶ АВІИА, с. 213.

⁵⁷ АВІИА, док. № 10 (с. 270, 272, 273).

⁵⁸ Dandamaev M.A. Slavery in Babylonia, p. 580; Mendelsohn I. *Slavery in the Ancient Near East*, p. 2; Reade J. E. “The Neo-Assyrian court and Army: Evidence from the sculpture”, *Iraq* XXXIV, 1973, p. 111.

⁵⁹ АВІИУ, док. №№ 10 (сс. 270, 272), 46 (с. 319), 47 (с. 333), 54 (с. 210), 59 (с. 213), 67 (с. 220 кіннота); Дьяконов И.М. К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту // ВДИ, 1952, №1, с. 90–100; Oded V. *Mass deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, p. 48–54; Malbran-Labat F. *L’Armée et l’organisation militaire de l’Assyrie*, p. 89–101.

⁶⁰ Про включення Саргоном II до складу постійного війська 50 колісничих ізраїльтян згадує Дьяконов И.М. “К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту”, *Вестник древней истории*, 1952, №1, с. 93 із посиланнями на Winckler H. *Die Keilschrifttexte Sargons*, Lpz., 1885, p. 4.

⁶¹ Oded V. *Mass deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, p. 80.

⁶² АВІИА, док. 66 (с. 217).

⁶³ Див.: *Древний Восток*, с. 327.

⁶⁴ Malbran-Labat F. *L’Armée et l’organisation militaire de l’Assyrie*, p. 73.

⁶⁵ Ivantchik A. *Les Cimmériens au Proche-Orient*, doc. 11, pp. 184–185; *Assyrian Prophecies/ ed. Simo Parpola*. [State Archives of Assyria]. Helsinki University Press, 1997, p. 23.

⁶⁶ Цит. за: Ivantchik A. I. *Les Cimmériens au Proche-Orient*. Göttingen, 1993, №13, с. 188–191.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Цит. за: Malbran-Labat F. *L’Armée et l’organisation militaire de l’Assyrie*, p. 73.

⁶⁹ На це вказують систематичні згадки про використання кваліфікованих іноземців для виконання певних робіт на давньому Близькому Сході, принаймні, на середину I тисячоліття. – Див.: Дандамаев М.А. “Чужеземные рабы в хозяйствах ахеменидских царей и их вельмож”. *XXV Международный конгресс востоковедов. Доклады советской делегации*. Москва: Изд-во вост. литературы, 1960, 14 с.

⁷⁰ АВІИУ, док. №№ 27 (с. 295), 28 (с. 297).

⁷¹ Адад-нерарі II (911–890 рр. до н. е.) залишив таку реляцію про взяття міста Пітурі в країні Наїрі: “Місто я підкорив, 800 бійців я вразив зброєю, відрубав голови, багато живих людей захопив у руки, решту з них я спалив у вогні, тяжкий полон їх полонив, вежу із живих та з голів я звів перед їх брамою, 700 чоловік перед їх брамою я посадив на кіл, місто розвалював...” – АВІИУ, док. № 24 (с. 290).

В анналах Сінаххериба (705–681 рр. до н. е.) повідомлялося: “Це місто [вони зруйнували], знесли, обернули в холми [і ріллю]. З полону країн, що я полонив, 30000 луків, [.....], щитів я організував у полки і [з них] додав до [мого царського полку. Решту] тяжкого [полону ворогів] я розподілив [усьому моему станові], моїм губернаторам [и людям моїх] великих міст, [наче дрібну худобу]” – АВІИУ, док. № 59, (с. 213).

⁷² Сінаххериб після поразки Вавилонії 703 р. перераховував “тяжку” здобич: “Колісниці, коней, візки, мулів, захопили руки мої... 208 тисяч людей простих та значних, мужчин та жінок, коней, мулів, віслюків, верблюдов, велику та дрібну рогату скотину без числа – тяжку здобич – я заповнив в Ассирію”: цит. за: Садаев Д.Ч. *История Древней Ассирии*, с. 116.

⁷³ АВІИУ, док. № 59 (с. 224).

⁷⁴ АВІИУ, док. № 70 (с. 237).

⁷⁵ У меморіальному написі Сінаххериба після перемоги над мідянами зазначалося: “На моему зворотному шляху я прийняв тяжку данину із землі дальніх мідян, імені яких ніхто не чув у дні царів, батьків моїх. Вони підкорилися моему владарюванню”, – цит. за: Садаев Д.Ч. *История Древней Ассирии*, с. 116.

⁷⁶ *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, pp. 217; Ivantchik A. *Les Cimmériens au Proche-Orient*, doc. 44, p. 257–261.

⁷⁷ АВІИУ, док. № 72 (с. 236–237); Cf.: “Його руки схопили кіммерійців, які плондрували його країну. Разом з тяжкою даниною він відіслав їх мені у Ніневію, мою столицю і поцілував мої стопи” *Ancient Records of Assyria and Babylonia*, vol. II, p. 352.

⁷⁸ Геродот, VIII:105.

⁷⁹ Там же.

⁸⁰ У статтях 187, 192, 193. Законів Хаммурапі – *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства*/ Пер. и коммент. И.М. Дьяконова. ВДИ, 1952, № 3 – розглядалися права євнухів на прибраних дітей. Це явище не стільки видавало факт заведення євнухами сімей, і ніяк не доводить їхній вільний статус (раби мали право на власних рабів), скільки було пов’язано з загробними ритуалами, що потребували участі в них дітей. Очевидно, це могло бути примхою лише заможних людей, отже, скоріше за все або оскоплених жерців або царських євнухів.

⁸¹ Перемога у триумфальних реляціях ассирійських царів вважалася ознакою чоловічої сили, в той час як поразки ворогів порівнювалися з імпотенцією. – Див.: Grayson A.K. *Assyrian Royal Inscriptions*. Vol. 2 213 р. Також про містичні асоціації, пов’язані з культом чоловічої сили в Ассирії див.: *Assyrian Prophesies*, pp. ХСІ–ХСІІ, fn. 114. Трупні ворогів на рельєфних зображеннях теж, як правило, зображувалися оголеними. Слід також згадати, що ассирійці застосовували оскоплення як засіб покарання чоловіків за сексуальну розпусту – див. – *Законы Вавилонии, Ассирии и Хеттского царства*/ Пер. и коммент. И.М. Дьяконова. ВДИ, 1952, № 4: Середньо-ассирійські закони, табл. 3, с. 15, 20.

⁸² *История Востока*, Т. I, с. 234; Крижанівський О. П. *История стародавнього Сходу*, с. 154.

⁸³ Reade J. E. *The Neo-Assyrian Court and Army*, p. 96–97, 100.

⁸⁴ Хоч і не існує даних про євнухів на службі в царів Ассирії, непоганим орієнтиром для оцінки їхньої кількості є реєстр царських службовців в урартському місті Русаніхілі з VII ст., коли Урарту вже вступило у смугу послаблення. Так 5507 осіб, про яких записано в реєстрі, 1113 було знатних осіб (*mari*), 3784 євнухи (2409 “отроків”, 119 чиновників канцелярії “рахівника”, ткаль, 1188 псарів), 168 слуг палацу (з яких ще 108 було євнухів) і ще 450 осіб, вірогідно воїнів, ополченців та обслуги (напр. погоничів мулів); у сумі понад дві третини. – Дьяконов И.М. *Урартские тисьма и документы*, с. 25–27, 38–39.

⁸⁵ Наприклад, оракул питав, чи слід посилати євнуха Ша-Набу-Шу в Елліпі воювати з елліпійцями, мідянами та кіммерійцями. – Див.: *Queries to the Sungod*, doc. 79, p. 89–90:

⁸⁶ *Assyrian Prophesies*, p. ХСVІ–ХСVІІ, fn. 140.

⁸⁷ Геродот, V: 92; інформація Геродота підтверджується документами із перської скарбниці, – Cameron G.G. *Persepolis Treasury Tablets*. Chicago, 1948, documents 28–30, 36, 38, 48, 77.

⁸⁸ *Queries to the Sungod*, doc. 139, p. 148–149; аналогічні документи №№ 140, 141 на с. 149–151. З невеликими відмінностями цей текст вживається для запитів від імені принца Ашшурбаніпала: док. №№ 142–147, с. 152–156. Иванчик А.И. *Киммерийцы*, с. 250–257.

Рис. 1

Рис. 2

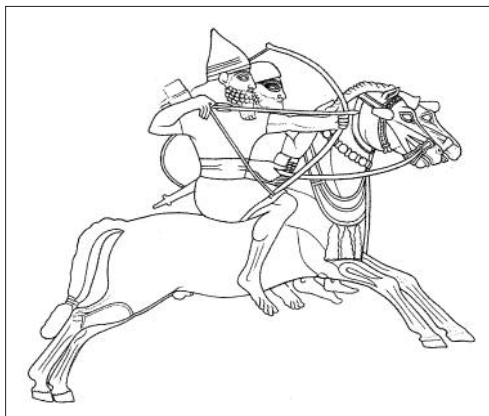

Рис. 3

Рис. 4

Рис. 5

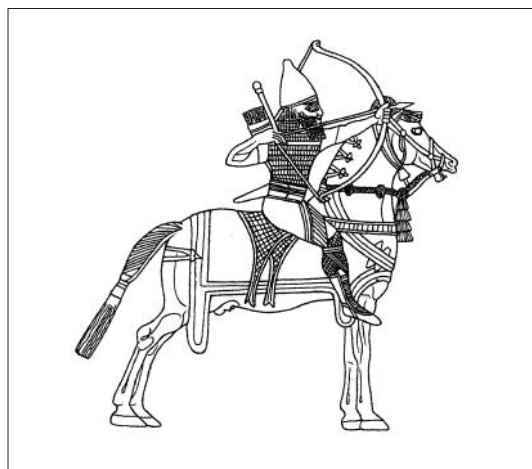

Рис. 6

Рис. 7

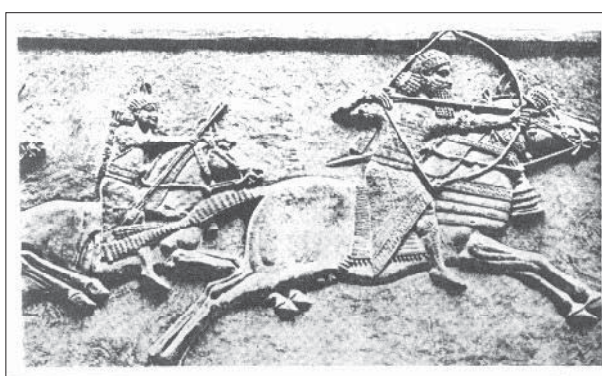

Рис. 8

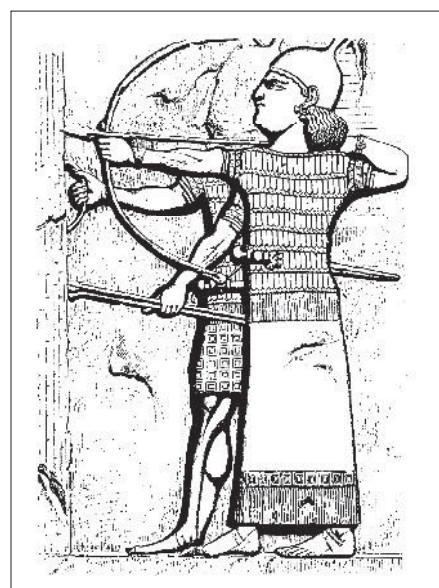

Рис. 9